

УДК [94 (477.54)-058.12]:792“19/20”

С. І. Щербак

ТЕАТРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО ЯК ВИД ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ДОЗВІЛЛЯ ДВОРЯНСТВА ХАРКІВЩИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті досліджується театральне мистецтво як вид інтелектуального дозвілля дворянства Харківської губернії у період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У роботі акцентується увага на впливі відвідин театрів дворянством на їх духовний розвиток. Аналізується роль кріпосних театрів у розвитку професійних театрів у Харкові. Розглядаються репертуарні вподобання місцевого дворянства.

Ключові слова: інтелектуальне дозвілля, дворянство, Харків, кріпосний театр, вистави.

Відвідування театру було одним з видів інтелектуального дозвілля дворянства Харківської губернії. Для дворянина театральне дозвілля було не тільки заходом для духовного відпочинку. Це була подія у повсякденному житті поміщика, для якого візити до театру означали причетність до дворянського стану. Говорячи про культурну роль такого відпочинку місцевого дворянства, слід сказати, що представники цього стану зробили значний внесок у розвиток театрального мистецтва Харкова. У період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбулося пожвавлення театрального життя у місті, і представники дворянства брали у цьому безпосередню участь. Тому, актуальність обраної теми полягає у вивченні впливу театрального дозвілля місцевого дворянства на розвиток культури і підвищення культурного статусу Харкова як одного з найбільших мистецьких центрів.

Проблема, обрана для вивчення, не знайшла свого висвітлення у науковій літературі. У період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проблематика історії театрального мистецтва у контексті культурного розвитку Харкова досліджувалась Д. І. Багалієм та Д. І. Міллером [8]. У спеціальних роботах цього періоду були відтворені основні періоди становлення та розвитку харківського театру від його виникнення до початку ХХ ст. Цю проблематику досліджував журналіст газети “Южный край” М. Черняєв, видавши у 1900 р. роботи “Із харківської театральної старовини” [6] і “Харьковский иллюстрированный альманах” [3]. Слід сказати, що у цих роботах основна увага була зосереджена на дослідженні історії театральної справи у Харкові.

У роботах радянського часу театральне мистецтво періоду ХІХ – початку ХХ ст. було об'єктом дослідження серед мистецтвознавців та літературних критиків. Відомий літературний критик І. Ф. Петровська у своїй праці “Театр и зритель в провинциальной России. Вторая половина ХІХ в.” [10], проаналізувала розвиток провінційних театрів у Російській імперії, серед яких були і харківські. Авторка відтворила узагальнений соціально-психологічний портрет дворянина як глядача. У спеціальних працях було висловлено думку про те, що дворянський театр є феноменом мистецтва ХІХ – початку ХХ ст. Наприклад, Т. Динник у своїй праці “Кріпосний театр” [1] зазначила, що виникнення садибних театрів відбувалось у великих містах як осередках культурного розвитку. Цінність дослідження полягає в тому, що в ньому відтворено репертуар садибного театру одного з поміщиків, який мешкав на Харківщині наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. Отже, слід сказати, що дослідження, присвячені розвитку театральної справи у провінційних містах та садибних театрів мають для нас певну інформативність у дослідженні даної тематики.

Серед сучасних українських дослідників проблематикою харківського театру як інтелектуального дозвілля місцевої еліти, займались В. Л. Голока [9], А. Ф. Парамонов [7] та М. М. Железняк [2]. Серед сучасних російських дослідників цю проблематику висвітлювала Л. Ленська [5].

Для написання статті були використані епістолярні документи, а саме, листи представників дворянства Харківщини, які мешкали наприкінці ХІХ ст. У фонді Духівських (Ф. 2027) з Центрального державного історичного архіву у м. Києві [11-13] містяться листи дружини князя Духівського до свого чоловіка, у яких повідомлялось про відвідування харківських театрів.

Мета статті – з'ясувати участь дворянства у розвитку театрального мистецтва Харкова у другій половині ХІХ – початку ХХ ст., визначити його вплив на формування інтелектуального дозвілля місцевої еліти.

Інтерес до театрального мистецтва був проявом інтелектуального дозвілля серед харківського дворянства у ХVІІІ – ХІХ ст. Місцеві поміщики у своїх садибах створювали домашні театри, де акторські трупи складалися здебільшого з кріпосних селян [1, с. 45]. Про виникнення і розквіт кріпосних театрів у садибах поміщиків на Харківщині наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. збереглося мало відомостей. Проте, слід зауважити, що репертуар і музичний супровід п'єс формувалася під впливом літературних і мистецько-естетичних уподобань поміщиків, які проводили своє дозвілля у ролі глядачів та акторів [2, с.63].

Наприклад, провідними акторами у кріпосному театрі дворянської родини Квіток у селі Основа під Харковом були власники садиби. На початку 1800-х років цим театром володіли два брати – Г. Ф. і А. Ф. Квітки. Перший став відомим письменником під псевдонімом Основ'яненко, а другий – харківським

губернським предводителем дворянства. Разом зі своїми трьома сестрами вони грали ролі в усіх виставах театру з кріпосними селянами [3, с.20]. Сам репертуар театру складався з творів російської драматургії. Серед них були і комедії, які мали велику популярність у глядачів. Наприклад, п'єса Д. І. Фонвізіна "Бригадир", сюжет якої розкривав проблеми бюрократизації влади і суспільства [3, с.20]. Таку популярність п'єси серед харківського дворянства можна пояснити суспільною актуальністю висвітлених у творі питань. Проте нам недостатньо відомо, які інші драматургічні твори ставились у кріпосному театрі. Але, слід підкреслити, що театр поміщиків Квіток, насамперед, відзначався творчим складом, адже окрім кріпосних селян, у виставах брали участь власники садиби. Це пояснювалось тим, що, не зважаючи на свій статус – одних з найбагатших дворянських родин у губернії, для Квіток театральне мистецтво було духовним розвитком, відпочинком. І тому не дивно, що один з представників родини, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, очолив у 1808 р. професійний театр у місті.

Не менш цікаву інформацію про кріпосний театр залишив по собі В. І. Ярославський, племінник губерньського архітектора П. А. Ярославського, який був знайомий з багатьма поміщиками Харківщини початку XIX ст. Перебуваючи у садибі князів Шидловських – Старий Мерчик Валківського повіту, – В. І. Ярославський описав, що окрім кріпосного театру, князі Шидловські мали роговий оркестр та регентський хор [4, с.143]. Це свідчило про те, що театральнo-музичні уподобання князів Шидловських мали різноплановий характер. Таким чином, це робило візити харківських поміщиків до такого театру більш урочистими, адже такий захід на один вечір об'єднував провінційну еліту і ставав подією у масштабі невеликого містечка або села. Тому кріпосний театр був осередком культури та важливою світською подією у провінції [5, с.123]. Отже, кріпосні театри у садибах харківських поміщиків залежали від їхнього матеріального становища та духовного розвитку.

Скасування кріпосного права у 1861 р. було однією з причин кризи дворянської садиби як господарського об'єкту та носія культури. Не оминули цю кризу і домашні театри. Розорені поміщики не мали можливості забезпечувати існування у своїх садибах театрів, а звільнення кріпосних селян як основної акторської трупи стали причинами припинення їхнього існування.

Проте традиції театральних вечорів у дворянських садибах збереглися і після 1861 р. Характерним явищем були аматорські гуртки, які створювали харківські поміщики. У 70-ті роки XIX ст. у Старому Мерчику, що належав князям Духівським, був відроджений садибний театр. Провідною акторкою театру була представниця одного з найстаріших дворянських родів Харківщини – Г. О. Задонська. Крім своєї акторської гри, вона підкорювала глядачів своїм співочим талантом [2, с.156]. Як згадують сучасники, Г. О. Задонська володіла сопрано, і на її виступи збирались поміщики з усіх садиб Валківського повіту [2, с. 156]. Це свідчило, що серед представників харківського дворянства були талановиті люди, які займались цим заради свого духовного задоволення. І тому, збереглися традиції зустрічей у садибах на театральні вистави у пореформений час, оскільки для місцевих поміщиків була духовна потреба у мистецтві.

Акторська діяльність для харківського дворянства у той період була не тільки видом проведення інтелектуального дозвілля. За наявності будь-яких акторських здібностей гра в театрі стала засобом елементарного фізичного виживання, що було для дворянина психологічно важко. М. Черняєв писав, що за період 1886 –1896 рр. у харківських театрах на 100 акторів припадало близько 30 % представників дворянського стану [6, с.399].

Організаційна та акторська діяльність дворянства у розвитку театрального мистецтва у заміських садибах Харківщини стала досвідом у створенні перших загальнодоступних театрів у місті. У Харкові перші згадки про театральні вистави відносять до 1780 р. [7, с.23]. З перших вистав театр став одним з улюблених заходів серед місцевої публіки. Проте довгий час для театру не було окремого приміщення. П. Ярославський як головний губерньський архітектор перебудував дерев'яний павільйон урочистої зали у губернаторському палаці під театр у 1791 р. на сучасній вулиці Університетській. Із того часу ведеться відлік існування першого постійного театру не лише у Харкові, але й в Україні [3, с.34; 8, с.372].

Репертуар цього театру складався з російських та перекладених п'єс: "Недоросль" Д. Фонвізіна, "Нешастя від карети" Я. Княжина. Вистави проводились двічі на тиждень, це приносило непогані прибутки. Але театр проіснував до 1796 р. і був закритий через траур за Катериною II, і мистецька діяльність у Харкові припинилась на 12 років. Проте діяльність першого стаціонарного театру дала великий досвід у подальшому розвитку мистецької справи у місті.

За діяльності Г. Ф. Квітки-Основ'яненка як директора театру була сформована акторська трупа, в якій грали у майбутньому видатні актори свого часу: М. Щепкін, К. Соленик [8, с. 477]. Саме тут, у Харкові, вони отримали акторський досвід, що допоміг їм розкрити свій талант і вплинути на розвиток театрального мистецтва у XIX ст. Приклад Г.Ф. Квітки-Основ'яненка нам показує, що серед представників харківського дворянства були прихильники театральних вистав, але це були одиниці. Тому, можна сказати, що відродження театральної діяльності під керівництвом Г. Ф. Квітки-Основ'яненка стало першою відправною точкою перетворення Харкова на мистецький центр України.

Виникнення нових акторських труп відбувалось не без впливу діяльності театру Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. У 1813 р. була утворена акторська трупа на чолі з антрепренером Й.І. Калиновським, з якої вийшов його наступник на цій посаді І. Ф. Штейн. За його ініціативи було побудовано приміщення спеціально для театру наприкінці 1810-х років. Це був триярусний дерев'яний будинок на початку сучасної вулиці Пушкінської. Театральна трупа провела у цьому приміщенні двадцять років до 1839 р. [8, с. 477]. У тому ж році було прийнято рішення про побудову першої кам'яної будівлі театру на вулиці Сумській. Ділянку для театру виділили тодішньому антрепренеру Л. Ю. Млотковському. За декілька років під керівництвом

архітектора А. Тона було побудовано театр [8, с.478]. Зараз це приміщення належить Українському драматичному театру ім. Т.Г. Шевченка. Це свідчило, що успішний розвиток театрального мистецтва у місті в першу половину XIX ст. сприяв виникненню постійних акторських труп зі своїм приміщенням.

Розвиток театральної справи не впливав на вартість квитків на вистави. Театральні візити були дуже дорогими. У цьому можна переконавшись, проаналізувавши ціни на квитки: квиток на крісло коштував 1 руб., на партер – 60 коп., галерею – 25 коп. міддю [3, с.16]. Окрім високих цін на квитки, у харківських театрах була поширена традиція орендувати глядацькі місця на певний термін. М. Черняєв у своїй праці описав випадок про бронювання 12 лож вартістю в 50 руб. місцевою елітою. [3, с.18]. Це свідчило про те, що театральні вистави могли відвідувати лише заможні люди.

У другій половині XIX – початку XX ст. театральне мистецтво Харківщини вийшло на новий рівень розвитку. Окрім існуючого драматичного театру, були відкриті Малий та оперний театри. Останній був заснований у 1873 р. і розташовувався на перехресті Катеринославської вулиці (сучасний Полтавський шлях) та Лопанської набережної. Архітектором будівлі був Ю. Цауне. У 1891 р. театральна трупа переїхала до приміщення Комерційного клубу на вулиці Римарській. Зараз тут розташована обласна філармонія [9, с.60].

Окрім розвитку класичного театру, для цього періоду історії харківського мистецтва характерним є виникненням театрів у жанрі кабаре. У місті існував театр-кабаре “Блакитне око”, постановки якого відрізнялись нестандартним підходом, на відміну від класичного жанру [9, с.62]. Це свідчило про розширення театральних жанрів у Харкові на межі XIX – XX ст.

Основна глядацька публіка у цей період у Харкові складалась з студентської молоді та дворянства. Вони мали своїх кумирів, висловлювали своє захоплення чи осуд щодо змісту вистави чи гри акторів [10, с.124]. Для місцевої еліти театральні вечори зберігали необхідність виходу у світ і участі у світському житті. Дворяни повідомляли своїм рідним та близьким про візити до театру, як про особливу подію. Цікаву інформацію нам надають особисті листи дружини харківського губернського предводителя дворянства Є.М. Духовського до її чоловіка. Прямуючи до Харкова зі Старого Мерчика залізницею, вона розповідала про відвідини театру: “Мерчик. “23 лютого 1899 р. Була у драматичному та оперному театрі (давали “Фауста” разом з Зайцевою (її подругою – С.Щ.)” [11, арк.1]. “Учора (26 лютого. – С.Щ.) були у оперному театрі, давали “Мефістофеля”. Були запрошені до князя Голіцина (один з впливових дворян Харківського повіту наприкінці XIX ст. – С.Щ.), Войцеховського, Ольгу Кондратьєву, m-me Adler. ...” (Лист від 27.02.1899) [12, арк.1]. “Учора (28 лютого – С.Щ.) їздила до оперного театру. Поїхала з міс Робінсон...” (англійка, гувернантка дітей Духовських) (Лист від 1.03.1899) [13, арк.1].

Досліджуючи джерела, ми бачимо, що серед місцевих дворян була стійка традиція відвідування театру. Характерним явищем було проведення вечорів у різних театрах. Із листів ми спостерігаємо, що княгиня Духівська тричі відвідувала оперний театр, і один – драматичний. Проте збереглося мало відомостей про театральні візити місцевої еліти, і ми не можемо сказати чітко про репертуарні вподобання дворянства.

Але, вивчаючи джерела, ми спостерігаємо, що княгиня Духівська відвідувала вистави з домашцями, наприклад, з гувернанткою її дітей – міс Робінсон, а також подругою Зайцевою (її ініціали невідомі). Це свідчило, що візити дворянських родин до театру мали сімейний характер. Окрім цього, княгиня Духівська у своїх листах писала, які вистави вона відвідала. Це були “Фауст”, “Мефістофель”, що були поставлені в оперному театрі за творами Й. В. Гете. Княгиня не висловила вражень щодо побачених вистав, але читаючи листи, в яких вона повідомляє про наступні візити саме до оперного театру, перед нами формується образ княгині Духівської як людини з гарним мистецьким смаком та літературними уподобаннями.

Тому, можна сказати, що театральне дозвілля харківського дворянства на межі XIX – XX ст. характеризувалося публічністю, різноплановістю (візити до різних театрів) та захопленням виставами.

Слід сказати, що репертуар харківських театрів у II половині XIX – на початку XX ст. складався з творів російської та зарубіжної драматургії, яка була представлена оперою М. Глінки “Життя за царя”, п’єсами О.М. Островського “Гроза”, А.П. Чехова “Чайка” (до речі, Харків був першим містом, який приймав цю виставу), “Дядя Ваня”. Зарубіжну драматургію представляли твори Й.В. Гете, Ф. Шиллера, В. Шекспіра [9, с. 49-51]. Тому, можна сказати, що репертуар харківських театрів постійно поповнювався не лише класичними, але й новаторськими творами.

Крім творів російської та зарубіжної драматургії, у Харкові на межі XIX – XX ст. виникло національне театральне мистецтво. Візит до міста у 1881 р. відомого драматурга та актора М. Кропивницького став першим кроком у формуванні української театральної трупи. Його постановки – “Гаркуша”, “Сватання на Гончарівці”, “Наталка-Полтавка” з успіхом проходили у оперному та драматичному театрах. Його вистави показували у саду “Тиволи” – улюбленому місці відпочинку харків’ян, в тому числі і дворянства [9, с.61]. Це стало свідченням, що український національний театр був популярним серед місцевого населення та мав вплив на розвиток національної культури на Харківщині.

Таким чином, серед дворянства Харківщини у другій половині XIX – початку XX ст. відвідування театру було поширеним видом інтелектуального дозвілля. Місцеве дворянство організувало у заміських садибах домашні театри, які впливали на розвиток театрального мистецтва у Харкові у XIX ст. В цей час виник і національний театр, який прославив Харків як осередок української культури на початку XX ст. Характерними рисами були публічність та різноплановість театральних заходів.

Джерела та література

1. Дынник Т. Крепостной театр / Т. Дынник. – М.: Academia, 1933. – 176 с.

2. Железняк М. М. Валківське дворянство / М.М. Железняк. – Х.: Федорко, 2013. – 224 с.
3. Черняев Н. И. Харьковский иллюстрированный театральный альманах. / Н. И. Черняев. – Х.: Тип. “Южный край”, 1900. – 120 с.
4. Записки В.И. Ярославского // Киевская старина. – 1887. – № 9 – 10. – С.109 –153, 289 – 331.
5. Ленская Л. А. Театр и музыка в русской усадьбе / Л. А. Ленская // Мир русской усадьбы. – М., 1995. – 144 с.
6. Черняев Н. И. Из харьковской театральной старины: сб. ст. / Н. И. Черняев; сост., вступ. ст и примеч. Ю. Ю. Пашковой; науч. ред. Р. Я. Пилипчука. –Х.: Экограф, 2010. – 656 с.: ил. 16 с. – (Сер. “Харьковская старина”).
7. Парамонов А., Титарь В. Материалы к истории харьковского театра / А. Парамонов, В. Титарь. – Х.: Харьковский музей городской усадьбы, 2007. – 279 с.
8. Багалец Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования. Историческая монография. / Д.И. Багалец, Д.П. Миллер. – Том 2. –Х., 1993. – 973 с. – С. 833-834.
9. Голоца В. Л. Театральная жизнь города Харькова во второй половине XIX – начале XX вв. / В. Л. Голоца // Культурне життя Слобожанщини. Культура і мистецтво. [Текст]. Чис.2. – Х.: Курсор, 2004. – С.47-61.
10. Петровская И.Ф. Театр и зритель российских столиц. 1895-1917. / И.Ф. Петровская. – Л.: Искусство, 1990. – 271 с.
11. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.2027. – спр. 2157. – оп.1.
12. ЦДІАК. – Ф. 2027. – спр.2158. – оп.1.
13. ЦДІАК. – Ф. 2027. – спр. 2159. – оп.1.

Shcherbak S. I. The theatre's art as a kind of an intellectual leisure of Kharkiv's nobility in the second half of XIX – in the beginning of XX century.

The theatre's art as a kind of an intellectual leisure of Kharkiv's nobility in the second half of XIX – in the beginning of XX century is studied in the article. The importance of influence the visits of nobility to the theatres at their spirit development is examined. The role of a serfdom's theatre of the development of the professional theatres in Kharkiv is analyzed. The famous Kharkiv's nobility family Kvikty, from was origin the writer Grigoriy Kvitka-Osnovyanenko, had a serfdom theatre. Grigory Kvitka-Osnovyanenko was an actor at this theatre, and later, in 1808, he became the first director of reopened public theatre in Kharkiv. Many Kharkiv's noblemen were actors and often played in the public local theatres in the late of 19 century. The repertoire's preferences of local nobility is studied.

Key words: *an intellectual leisure, the nobility, Kharkiv, a serfdom theatre, the plays.*

Щербак С. И. Театральное искусство как вид интеллектуального досуга дворянства Харьковщины во второй половине XIX – начале XX вв.

В статье исследуется театральное искусство как вид интеллектуального досуга дворянства Харьковской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. В работе акцентируется внимание на влиянии посещений театров дворянством на их духовное развитие. Анализируется роль крепостных театров в развитии профессиональных театров в Харькове. Рассматриваются репертуарные предпочтения местной элиты.

Ключевые слова: *интеллектуальный досуг, дворянство, Харьков, крепостной театр, спектакли.*